



2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 2 / Issue/Sayı: 2, December/Aralık 2024, pp./ss. 466-480.

Din ve Bilim İlişkisi Bağlamında Kant'ta Ayrışmacı Yaklaşım *Kant's Separatist Approach in Terms of the Relationship Between Religion and Science*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14536228>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
14.11.2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
20.12.2024

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2024

Dorlion Journal

Dr. Öğr. Üyesi Melih TAŞTAN
Tokat Gaziosmanpařa Üniversitesi,
Tokat, TÜRKİYE.

melihastan.togu@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-3371-2122>

Ayşe ORHAN
Tokat Gaziosmanpařa Üniversitesi,
Tokat, TÜRKİYE.

ayseorhan5020@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0009-0005-3859-3272>

Öz

Evren, insan aklının dikkatini çekecek biçimde derin anlam ve düşünceye yol açan gizlerle kaplıdır. Düşünce tarihinin tüm dönemlerinde varlık ve varoluş üzerine düşünsel eylemler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Leibniz gibi pek çok büyük filozof, varlığın nasıl meydana geldiğini sorgulayarak varoluşun hayretler uyandıran durumuna dikkat çekmiştir. Bu sorgulamalar, her zaman merak duygusuna hâiz zihinleri harekete geçirmiştir. Bazıları, bu tarz soruların yanıtı olmadığını söylerken, bazıları da insanın anlam arayışında bu soruların olası cevapları olabileceğini söylemiştir. Antik dönemde Aristoteles gibi filozoflar, bilme isteğinin insan doğasının önemli ve vazgeçilmez bir unsuru olduğuna değinerek söze başlarken, modern dönemde ise Kant gibi büyük filozoflar, insan zihninin doğal olarak metafizik kavramlar üretmeye yatkın olduğunu söylemiştir. Bu durum ise bilginin, varlığın gizemini anlamada her dönemin büyük zihinlerini konu üzerinde kafa yormaya sevk etmiştir ki varlığın anlamı ve mahiyeti söz konusu olduğunda vardığımız yer, bunlarla doğrudan ilgilenen din ve bilimin birbiriyle karşılıklı ilişkisi olmuştur. Çünkü varoluşun hem mahiyet hem de bünyesinde barındırdığı sorulara cevap verme iddiasında bulunan en önemli alanlar şüphesiz ki din ve bilimdir. Bu bağlamda modern döneme etkisi bakımından akla gelen ilk isimlerden biri olan Alman Filozof Immanuel Kant'ın günümüze değin pek çok filozof teolog ve bilim insanına ilham olan görüşleri hâlâ daha günümüzde canlılığını korumaktadır. Genel kanı, Kant'ın metafiziği yıktığı ve din ve bilim arasında bir uzlaşmazlık olduğunu ileri sürdüğü yönündedir. Hâlbuki onun bilgi anlayışı metafiziği yıkmaktan ziyade yeni bir metafizik inşa etmek üzerine kuruluydu. Bu bağlamda onun bilgi felsefesi açısından din ve bilimin ifade ettiği anlam çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir. Çalışmamızda ilk olarak Kant'ın eserlerinden hareketle onun bilgi anlayışını inceledik. Daha sonra ise metafiziğin en temel meselelerinden olan Tanrı, ahlâk ve ölümsüzlük gibi dinî kavramların onun epistemolojisinde neye tekabül ettiğini soruşturduk. Çalışmamızda bahsi geçen din ve bilim modellerinden ayrışmacı/bağımsızlık modelinin Kant'ın din ve bilim ilişkisine yönelik görüşlerine daha uygun olduğu tezini temellendirmeye çalıştık. Genel kanının aksine onun metafiziği yıktığı değil yeniden inşa ettiği, din ve bilim arasında ise çatışmacı değil ayrışmacı/bağımsız bir görüşe daha yakın olduğu sonucuna ulaştık.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Kant, Akıl, Din, Bilim, Din ve Bilim ilişkisi, Çatışmacılık, Bağımsızlık.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Taştan, Melih – Orhan, Ayşe. "Din ve Bilim İlişkisi Bağlamında Kant'ta Ayrışmacı Yaklaşım". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 2/2 (Aralık 2024), 466-480. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14536228>

CC BY-NC 4.0 DEED

SCREENED BY

 iThenticate®
Professional Plagiarism Prevention

Abstract

The universe is covered with mysteries that lead to deep meaning and thought in a way that attracts the attention of the human mind. In all periods of the history of thought, there have been intellectual acts on being and existence. In this context, many great philosophers such as Leibniz drew attention to the astonishing state of existence by questioning how existence came into being. These inquiries have always stimulated inquisitive minds. While some say that there are no answers to such questions, others say that there are possible answers to these questions in the human search for meaning. In the ancient period, philosophers such as Aristotle began by pointing out that the desire to know is an important and indispensable element of human nature, while in the modern period, great philosophers such as Kant argued that the human mind is naturally inclined to produce metaphysical concepts. This situation has led the great minds of every period to ponder on the mystery of knowledge and existence, and when it comes to the meaning and essence of existence, we have arrived at the mutual relationship between religion and science, which are directly concerned with these issues. Because religion and science are undoubtedly the most important fields that claim to answer both the nature and the questions of existence. In this context, the views of the German philosopher Immanuel Kant, who is one of the first names that come to mind in terms of his influence on the modern period and have inspired many philosophers, theologians and scientists to this day, are still very much alive today. The general and popular opinion is that Kant demolished metaphysics and argued that there is an irreconcilability between religion and science. However, his understanding of knowledge was based on building a new metaphysics rather than demolishing metaphysics. In this context, the meaning of religion and science in terms of his philosophy of knowledge constitutes the main subject of our study. In our study, we first examined Kant's understanding of knowledge based on his works. Then, by investigating what religious concepts such as God, morality and immortality, which are among the most fundamental issues of metaphysics, correspond to in his epistemology, we tried to justify the thesis that the "separationist/independence" model of religion and science is more appropriate to Kant's views on the relationship between religion and science, and we concluded that, contrary to popular belief, he rebuilt metaphysics, not destroyed it, and declared a separationist/independenceist view between religion and science, not a confrontational one.

Keywords: Philosophy of Religion, Kant, Logic, Religion, Science, Religion & Science Relationship, Separationism, Independence.

1. GİRİŞ

Evren, cevabını merak ettiğimiz ve düşünen her zihnin merakını celbedecek soru ve gizemlerle doludur. Leibniz gibi filozoflar; varlığın ne olduğunu, neden birşeylerin var olduğunu ve bu varlıkların ne sebeple var olageldiklerini sorgulayarak varlığın gizemini anlamaya çalışmıştır. Hawking gibi bilim insanları ise evrenin doğası, insanın evrendeki konumu, insanın dünyaya nereden ve ne şekilde geldiği ve evrenin neden bu şekilde bir yapıya sahip olduğu hakkında düşünerek kozmik düzendeki mânâ arayışına dikkatleri çekmişlerdir. Bazıları, düşünen insanların zihinlerini meşgul edegelen bu tarz soruların bir cevabının olmadığını söylemiş, bazıları ise insanın anlam arayışı içerisinde bu soruların olası cevaplarının olabileceğini söylemişlerdir¹. Felsefî ve bilimsel düşüncenin² izi sürülebilir bir şekilde takip edilebildiği en eski dönem olan antik Yunan düşüncesinden itibaren bu sorular bilim ve metafizik zeminde anlaşılmaya çalışılmıştır. Sözelimi Aristoteles, *Metafizik* adlı

¹ Hasan Özalp, *Batı Düşüncesinde Tanrı ve Tasarım-Bilimsel Felsefi ve Teolojik Bir Yaklaşım* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 13.

² Modern döneme kadar bilim ve felsefe birbirinden ayrı branşlar olarak görülmüyordu. Bu açıdan bu cümlede bilim derken kastettiğimiz, felsefe ile birlikte gelişen bilgi anlayışıdır.

kitabında söze şöyle başlar: “Bütün insanlar doğaları gereği bilmek isterler”³. Aynı şekilde modern döneme geldiğimizde benzer kaygılardan kaynaklı düşünceler farklı filozofların düşüncelerinde de görülmeye başlanmıştır. Bunlardan biri olan Kant, *Arı Usun Eleştirisi* isimli kitabında bilimsel olarak olmasa bile metafizik bir eğilim olarak insan aklının fizik ötesi kavrayışa yatkın olduğunu belirtir.⁴ Dolayısıyla hem bilim hem de metafizik düşünce insanın bilme, anlama, inanma ve anlamlandırma ihtiyaçlarını karşılamada tarih boyunca hayatî bir öneme sahip olmuştur. Metafizik düşünce salt akli soyut soruşturmaların değil aynı zamanda vahyin de bir konusu olmuştur. Bu açıdan evrene ilişkin anlam arayışına yönelik bilgi veren bir diğer alan ise metafizik konuların da içerildiği dindir. Her ne kadar aydınlanma dönemiyle birlikte din ve bilim arasında bir çatışma ve çelişki öngören yaklaşımlar artmaya başlamış olsa da günümüze değin filozoflar, teologlar, bilim adamları arasında cereyan eden tartışma ve karşılıklı görüş alışverişleri, evren, onun anlam ve mahiyeti hakkında bilgi verme iddiasında bulunan bu iki alanın tek tip bir ilişki türüne indirgenemeyeceğini göstermiştir. Bu bağlamda din ve bilim arasında çelişki ve çatışma görenlerin yanısıra bir uyuşma öngörenler de olduğu gibi ne çelişki ne de uyuşma ilişkilerine gitmeksizin ayrışma ve bağımsızlık durumunu öngörenler de olmuştur.

Din ve bilim ilişkisi üzerine pek çok çalışması bulunan bilim adamı ve bilim felsefesiçi Ian G. Barbour’un din ve bilim arasındaki tasnifine göre genel olarak din ve bilim arasında dört tür ilişki mevcuttur⁵. Bunlar kısaca şu şekildedir:

1. Çatışma: Din ile bilim arasında apaçık bir çatışma, çelişki ve bir karşıtlık bulunmaktadır. Baorbour’a göre çatışmacıları, bir ucunda natüralistlerin diğer ucunda ise dini literalizm/fundamentalizmin bulunduğu geniş bir spektrumda düşünebiliriz. Çatışmacılığı benimseyenen bu iki aşırı uç ve arasında kalan muhtelif düşünce akımları bilimle dinin aynı konuda (doğa tarihi) uzlaşmayacaklarını ve bizim de bunlar arasında bir seçim yapmamız gerektiğini⁶ iddia ederler. Dolayısıyla bu görüşü benimseyenlere göre din ve bilim arasında uzlaşması güç bir çelişki vardır.
2. Bağımsızlık/Ayrışma: Bu bakış açısına göre; bilim ve din arasında gerçek anlamda bir farklılık ve ayrışma vardır. Bu iki alan yöntemleri ve hedefleri açısından birbirinden tam anlamıyla farklıdır. Bu görüşü savunular din ile bilim ayrılığını ileri sürerek bu ikisi arasındaki ilişkiyi bir ayrışma ve bağımsızlaşma olarak açıklayan yaklaşımdır. Kant’ı da aralarında zikredebileceğimiz bu görüşün savunucuları, din ve bilimi birbiriyle çatışan ya da her açıdan birbiriyle gerek

³ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 980a21.

⁴ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1993), B21.

⁵ Ian G. Barbour, *Bilim ve Din: Çatışma - Ayrışma - Uzlaşma*, çev. Nebi Mehdiyev-Mübariz Camal (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 27-65.

⁶ Barbour, *Bilim ve Din*, 31.

metot gerekse de içerik bakımından uyuşan alanlar olarak görmek yerine ikisinin de farklı kulvarlarda seyreden bağımsız branşlar olduğunu düşünür.

3. Diyalog: Bu düşüncede, din ve bilim varlığı ve gerçekliği idrak hususunda çatışmaz. Aksine birbirleriyle dayanışma içindedirler. Buna göre bilim tek başına yanıtlayamadığı sorulara sahiptir ve bu soruların cevabının aranmasında din ile diyalog halindedir.
4. Entegrasyon: Buna göre din ile bilim arasında gerçek anlamda ileri sürülen bir çatışma yoktur. Bu yüzden din ile bilim birbirlerini dışlamazlar. Bilakis din ve bilim birlikte yürümeli, birbirleriyle çatışmak yerine birbirlerini tamamlayan unsurlar olmalıdır⁷.

Belirttiğimiz bu dört yaklaşımdan ilki (çatışma), tek taraflı bir tutum sergileyerek katı bir bilim yanlısı olmuş ve dine karşı bir duruş sergilemiştir. İkincisi (ayrışmacı), her iki alanın kendine has konumunu ön plana çıkararak ikisi arasında olumlu ya da olumsuz bir bağ kurmaktan çekinmiştir. Üçüncü (diyalog) ve dördüncü (entegrasyon) görüş ise, daha çok dinin tarafında duran bir yaklaşım sergilemiş gözükmektedir. Bu çalışmamızda, ilgili dört farklı yaklaşımdan biri olan ayrışmacı/bağımsızlık anlayışı üzerinden, bir aydınlanma filozofu olan Kant'ın din ile bilim ilişkisine ilişkin yaklaşımını ortaya koymaya çalışacağız. Bu açıdan Kant'ın yaklaşımını belirleyebilmek için onun evvela bilgi anlayışına –ki aynı zamanda onun epistemik anlamda bilimsel olanın sınırlarına dair bir bakış açısı da sunmaktadır– daha sonra ise Tanrı, ölümsüzlük, ahlâk gibi dinî unsurları içeren kavramlara bakmamız gerekmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışma, tüm etik normlara uygun bir şekilde yapılmıştır. Makalede sunulan bilgiler ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkelerine sadık kalarak kaleme alınmıştır. Yazarlar, araştırmanın her aşamasında bilimsel doğruluktan ve objektiflikten taviz vermemiştir. Ayrıca, çalışmada kullanılan tüm kaynaklar doğru bir biçimde belirtilmiştir. Araştırma, belge incelemesi temellidir ve bu nedenle etik kurul onayı gerektirmemektedir.

2. KANT'IN BİLGİ ANLAYIŞI

Kant'ın tüm felsefesinin en üst noktası aşkınsallık kavramıdır. Bu açıdan O, hem var olan gerçekliğin birliğini, hem de varlık düşüncesini bilinç dairesi içerisinde kurmaya çalışmıştır. Öyle ki ona göre sıradan bir zihin de-neyim ve deneyim ötesine uzananı filozoflara başvurmaksızın da elde edebilirdi⁸. Ne var ki zihne bu kapasiteyi veren Kant, varlık sahası içerisine giren her şeyi bu bilinç alanında çoğaltmayı reddetmiştir. Modern terminolojide “ontolojik fark” olarak bilinen⁹, yani bir şeyin tamamıyla kavram noktasına indirgenemeyeceği ve nesne ile öznenin denk gelebileceği bilinci, Kant aracılığı ile kuvvetli bir biçimde geliştirilmiştir. Bu durum Kant'ın kendisinden önceki iki ana felsefi düşüncenin

⁷ Yavuz, Zikri. “Din ve Bilim İlişkisi”. *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç ve Mehmet Sait Reçber. ss. 367-384. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 382.

⁸ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A831 B859.

⁹ Bk. Esin Hamdi Dinçer, “Kant Düşüncesinde Deneyimin Sürekliliği ve Aydınlanma”, *Felsefelogos* 20/62 (2016), 213.

yani empirizm ve rasyonalizmin arasını bulan sentezci bir tavır geliştirdiği tespitini felsefe tarihçileri arasında yaygın bir görüş haline getirmiştir.¹⁰

Kant'ın bilim anlayışında önemli bir rol oynayan sentezin ilk basamağını a priori ve a posteriori kavramları oluşturmaktadır. Kant felsefesinde a priori bilgi deneyimden bağımsız kendiliğinden açık ve seçik bilgiyi ifade ederken, a posteriori ise deneyime bağımlı olan bilgiye denilir.¹¹ Kant'a göre her ne kadar bilgimize konu olan nesnelere hiçbir şekilde deneyimi aşamıyor olsa da yine de kısmen a prioridir. Dolayısıyla deneyimden türememiştir.¹² Bu durum ise onun bilgi anlayışında ne tamamen Hume eksenli bir tarzda katı empirisizm, ne de Leibniz eksenli salt rasyonalizmi esas aldığı, ancak ikisi arasında bir sentez yolu geliştirmeye çalıştığını gösterir.

Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*'nde bilginin çoğunu oluşturan a posteriori bilginin yanısıra a priori bilginin imkânı üzerinde düşünmüştür. O, bu tür bilginin imkânı daha da önemlisi ne şekilde temellendirilebileceği konusunda ayrıntılı bir arayış ve soruşturma içerisine girmiştir.¹³ Bu noktada Kant, analitik-sentetik ayrımı üzerinden neyi nasıl bilebiliriz sorunu anlaşılabilir bir metodolojik zemine oturtmaya çalışarak meseleyi çözümlenmeye gayret etmiştir.

Bu aşamadan sonra Kant, yargıları (önergeleri) sınıflandırma işine koyulmuştur. O, iki sınıfta değerlendirdiği yargıları analitik ve sentetik yargılar olarak isimlendirmiştir. Analitik yargı; yüklem özneye yeni bir şey katmadığı yargıdır. Sentetik yargı da ise yüklem özneye yeni bir şey katmaktadır.¹⁴ Örneğin: Cisimler yer kaplarlar dediğimizde yüklem özneye yeni bir şey kattığından bahsedilemez. Çünkü cisimler doğaları gereği yer kaplamaktadırlar ki bu da analitik bir önerme olmaktadır. Fakat duvar beyaza boyanmıştır dediğimizde yüklem özneye yeni bir şey eklemektedir. Duvarların renk farklılığı her birine farklı bir sıfat yüklemektedir ki bu da sentetik bir yargı olarak değerlendirmeyi gerektirir. Bu örnekleri verdiğimizde karşımıza yargıların doğrulanması problemi çıkmaktadır. Analitik yargılar içlerinde a priori yargıları barındırdığı için doğruluk noktasında bir sorun yaşanmamaktadır. Sentetik yargılar da ise, yüklem eliyle özneye yeni sıfatlar eklendiği için öznenin durumunda bir genişleme meydana gelmektedir. Bu nedenle Kant'a göre, sentetik yargılar doğrulamaya ihtiyacı duyarlar ve bu tek başına mümkün değildir.¹⁵

Kant'ın a priori ve a posteriori ayrımını analitik ve sentetik bilgilere uyguladığımızda dört yargı türüne ulaşabiliriz. Birincisi, analitik a priori yargılardır ki zorunlu ve kesin bilgi

¹⁰ Mehmet Demirtaş, "Kant'ın "İnanca Yer Açmak İçin Bilgiyi İnkâr Ettim" Sözüünün İman ve Bilgi Açısından Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2013), 292.

¹¹ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A2.

¹² Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B2. Ayrıca bkz: Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi* 3, çev. Muammer Sencer (Ankara: Bilgi Yayınları, 1973), 332.

¹³ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B5 - B30.

¹⁴ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A7-B11 / B12.

¹⁵ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A9 B13 / A10-B14.

ifade eder. Cisimler uzamlıdır örneğindeki gibi. Zira uzam yüklemi zaten cisim öznesinde içerildiğinden burada zihin kendiliğinden zorunlu bir bilgiyi beraberinde getirir. Ya da bütün parçasından büyüktür örneğinde de olduğu üzere aklen zorunlu olarak kavra-nabilen a priori yargılardaki kesinlik durumunun akla zorunlu olarak gelmesindeki gibi. İkincisi, analitik a posteriori yargılardır ki bu aklen imkânsızdır. Zira a posterioriye sonradan edinilen anlamını yüklediğimiz anda yüklemine öznedede barındıran analitik önermenin dışında kalacaktır. Dolayısıyla a posteriori analitik yargı yoktur. Zaten Kant da bununla ilgilenmez. Üçüncüsü sentetik a posteriori yargılardır ki modern bilimin metodunun temelini oluşturur. Örneğin, tüm kuğular beyazdır örneğindeki gibi. Popper'ın da tümevarım eleştirisinde kullandığı bu örnek esasında bir sentetik a posteriori örneğidir. Çünkü deney ve gözlem ile doğrulanıp yanlışla-nabilir olmaya müsaittir. Dördüncü ve sonuncu yargı türü ise sentetik a priori yargılardır ki Kant'ın incelediği ve metafiziğe entegre etmeye çalıştığı yargı türü de budur.

Kant'a göre sentetik a priori önermeler; matematik ve geometrinin temel yargıları, fizik gibi doğa bilimlerinin temel ilkeleri ve metafiziği kapsamaktadır.¹⁶ İşte bu noktada Kant, metafiziğin amacının dünyanın başlangıcı olmalıdır önermesinde olduğu gibi sentetik a priori önermelerden oluşması gerektiğini ileri sürer ki¹⁷ burası onun özellikle ahlâk, ölümsüzlük ve Tanrı'nın varlığı gibi din ve metafiziğin konu edindiği meseleleri mercek altına alacağı noktanın temelini oluşturmaktadır.

Bilginin elde edilebilme imkânı konusuyla doğrudan irtibatlı olan bu mesele -ki bilginin bir konusu olması hasebiyle metafiziği de içerir- Kant'ı neyi ne şekilde bilebiliriz soruşturmasına götürmüştür. Burada Kant'ın iki yeni kavramla karşımıza çıktığını müşahede ediyoruz; Numen ve fenomen ayrımı. Kant, insan zihninin kavrayışına konu olabilecek zemini genel olarak Numen alan ve Fenomenler alanı olarak ikiye ayırır.¹⁸ Ona göre, nesne halinde tasavvur edilebildiği ve düşünülebildiği sürece zihne konu olan şeyler fenomen, ancak yalnızca zihinsel tasavvurlar olarak duyusal olmayan bir sezgiye dayanan varsayımlar ise numen olarak adlandırılabilir.¹⁹

Kant'a göre fenomenler, yani duyu nesnelere konu olan şeyler saf anlama yetisinin kavramlarına a priori olarak yüklenilerek ortaya konulabilir. Zira görümler anlama yetisindeki kavram ve kategoriler üzerinden bilgi ifade edecek şekilde bir önerme ya da tanım hüviyetini kazanabilecektir.²⁰ Ancak, Kant'ın da işaret ettiği üzere anlama yetisinin saf kavramları, tecrübeye konu olan nesnelere uzaklaştığı ve kendi başına şeylerle ilişki içerisine sokuldukları anda anlamlarını yitirirler.²¹ Kant'ın burada kendi başına şeyler olarak nitelendirdiği şey, fenomenin karşıtı olan numendir. Diğer bir deyişle aklın saf kavramları

¹⁶ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B15-B18.

¹⁷ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B18.

¹⁸ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, B295.

¹⁹ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A249.

²⁰ Kant, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002), 53.

²¹ Kant, *Prolegomena*, 64.

tecrübeye dayalı olana konu edinilmediği müddetçe bilgi sunma özelliğinden yoksun olacaktır. Zira mevcut varlık alanında biz, numeni değil, deneyimlerimiz aracılığıyla kurulan fenomeni bilebiliriz. Çünkü, anlama yetisini duyu alanıyla desteklemeyen şeyler, nesnel gerçekliği olmayan keyfi ilişkilendirmelerdir. Dolayısıyla ne a priori olarak bilinebilirler, ne de herhangi bir şekilde doğrulanabilirler. Dolayısıyla bilgi, bu sınırdan yani fenomenler dünyasında olanaklı deneyimden elde edilebilir.²² Bu sınır aşıldığında ise artık söylenen şey bilgi olmaktan çıkmakta ve bir inanç haline gelmektedir. İşte Kant bu düşünceleriyle aklın neyi bilebileceğine dair bir sınır çizmiştir. Eğer Kant'ın felsefesi açısından durum bu ise, o zaman fenomen âlemin dışında kalan ahlâk, tanrı ve ölümsüzlük gibi saf akılda yer edinen kavramların Kant felsefesindeki yeri ne olacaktır sorusu gündeme gelmektedir.

3. KANT'IN BİLGİ FELSEFESİ AÇISINDAN TANRI VE DİN

Kant düşüncesinde bilgiyi elde edebilmek için hem tecrübeye, hem de akla ihtiyaç vardır. Böylelikle o, empirizm ile rasyonalizmin dengesini kurmuştur. Kant, *Arı Usun Eleştirisi* adlı eserinde; sahip olduğu epistemolojiye uygun olarak, dini de salt akıl sınırları içerisinde ele almıştır. Kant'a göre dinin felsefesi, aklın ulaşabileceği sınıra kadar yapılabilir, daha ileriye gidemez. Bu sınır ötesinde pratik imanın konuları ispata konu olmazlar. Kant'a göre Tanrı'nın varlığı ve onu doğrulama meseleleri tecrübeye dayalı fenomenler âlemine konu olamazlar. Onun varlığı da yokluğu da akılla eşit derecede savunulabilir.²³ Kant'ın felsefesinde Tanrı, en yüce varlığa ait düşüncelerden biridir. Tanrı, bilinemez alana ait bir kavramdır. Bu yüzden buna göre tanımlanmalıdır. Ona göre akılda bulunan en yüce varlık fikri, nedensel ilişki zincirinin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber akıl, bu yüce varlığın zorunlu olduğuna ve hiçbir şeyin onsuz olamayacağına karar verir. Kant'a göre Tanrı'nın varlığına ilişkin teistik argümanlar, salt akıl kavramlarına dayanır ve onun zorunlu olarak bilinebileceğini ileri sürer. Ne var ki bu tür argümanların mantığına katılmayan Kant'a göre onun varlığı herhangi bir dış varlıkla kanıtlanamaz, dolayısıyla da spekülatiftir.²⁴ Bu açıdan teoloji, fenomenal anlamda bilgiye ait bir konu olamaz. Kant'a göre biz, Tanrı ile ruh hakkında konuştuğumuzda, empirik açıdan veya a priori şeklinde onları delillendiremeyiz. Şöyle ki; Tanrı hakkında konuşulduğunda esasen ne söylediğimizi bilmeme ve ifade ettiğimiz şeylerin hiçbir şekilde bir anlamı olmadığı sonucuyla karşı karşıya kalırız. Warnock'a göre Kant, bu neticeye vardığında oldukça mutsuz olmuştur.²⁵ Warnock'un tespiti Kant'ın felsefesi genel olarak göz önüne alındığında makul görünse de netice itibariyle Kant açısından inanç konuları ne bilişsel içerikli ne de kanıtlamaya elverişli konulardır. Kant'ın bu görüş ve düşüncesine baktığımızda onun din ve bilim ilişkisi bağlamında çatışmacı bir yaklaşım sergilediği düşüncesi hâkim bir düşünce gibi gözükabilir. Fakat Kant'ın felsefesi ve düşünce yapısında inancın bilgiye dair bir konu olmadığı ve inancın akılla da herhangi bir ilişkisinin bulunmadığı

²² Kant, *Prolegomena*, 64.

²³ Mehmet Önal - Tuncay Saygın, "Kant'ın Yetiştirdiği Dini Atmosfer ve Tanrı İnancı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar 2011), 110.

²⁴ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A592-B620.

²⁵ Bryan Magee, *Büyük Filozoflar*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 187.

mânâsına gelmez. Peki eğer Kant'ta bu türden çatışmacı bir yaklaşım söz konusu değilse onun metafizik olanı bilgi alanı dışına itiyormuş gibi bir görüntü arz etmesini nasıl değerlendirebiliriz?

Kant, insan bilgisini fenomenal âlem ile sınırlamış ve bunun ötesinde bir bilgi sahibi olamayacağımızı söylemiştir. İnsanın böylesi bir epistemolojik alanda, bilgi sahamızın içinde olmayan bir varlıkla ne şekilde bağlantı kurulabileceği konusu oldukça tartışmalıdır. Bu yüzden Kant, Tanrı insanla konuşsa bile konuşanın Tanrı olduğu asla kanıtlanamaz ve ileri sürülemez demiştir.²⁶ Kant, neyi bilebilirim (Arı Usun Eleştirisi) ve ne yapmalıyım (Pratik Aklın Eleştirisi) sorularına kritik dönemdeki eserlerinde rasyonel temelde cevaplar bulmaya çalışmış ve ulaştığı sonuçları göz önüne alarak akılla uyumlu bir din anlayışı geliştirmeye çalışmıştır. O, teorik bil-giden yola çıkarak temellendirilen bir dini imkânsız görerek, dini yeni bir yere konumlandırmaya çalışmıştır. Kant'a göre pratik akıl, teorik aklın yapamayacağı şeyleri yapar ve Tanrı'nın varlığını kesin surette idrak etmemizi sağlar. O, ancak özgürlüğe, ölümsüzlüğe ve Tanrı'ya inanmak suretiyle tutarlı ve sistemli bir ahlâk eylemi gerçekleştirilebileceğini söylemektedir. Ahlakî davranan bir kişi, teoride Tanrı'ya inanmadığını beyan etmiş olsa da, fiilleriyle özgürlüğü, ölümsüzlüğü ve Tanrı'yı tasdik ettiğini itiraf eder. Ona göre, ahlâkî eylemde bulunmak da Tanrı'yı kabûl etmektir.²⁷

Kant'a göre bilgiye konu olabilecek şeylerin duyulur nesnelere ilişkisi olması gerekir. Yani bir şeyle ilgili bilgi sahibi olmak demek görü ve kavramlara sahip olmak demektir. Görü, bize duyu aracılığıyla verilir; kavram ise düşünme yetimizle elde edilir. Kant'ın bilgi anlayışını ele aldığımız bölümde de değindiğimiz üzere biz ancak zaman ve mekân içeri-sinde algılanan ve düşünme melesinin sağladığı saf kavramların altına getirilebilen nesnelere hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Bu yüzden Tanrı, zaman ve mekân içerisinde tezahür eden bir varlık olmadığı için onun hakkında bilgi sahibi olamayız. Yani biz Tanrı'ya ne duyularla, ne de metafizikçilerin ileri sürdüğü gibi aklî bir sezgiyle ulaşamayız. Çünkü her ne kadar en yüksek bir varlık kavramı faydalı bir kavram olsa da salt aklın kavramları çerçevesinde anlaşılma çalışıldığında, varolanlara ilişkin bilgimizi genişletme açısından bütünüyle yetersiz kalmaktadır.²⁸ Fakat bunlar Kant'ın düşüncesinde Tanrı hakkında konuşmaya ve ona bir şekilde iman edilmeye engel olduğu şeklinde algılanmamalıdır. Zira Kant'ın numen ve femomen ayrımı onun zorunlu olarak numen alemi yadsıdığı anlamına gelmez. Bilâkis ileride göreceğimiz üzere Kant, ahlâk ve Tanrı gibi dine ilişkin kavramların fenomenal düzlemde olmasa da başka zeminlerde bir postüla suretinde olmak üzere yine de kanıtlanabileceğini düşünür. Çünkü ona göre Tanrı kavramı, kendi içerisinde bir tutarlılığa sahiptir ve ahlâk yasalarının mutlak zorunluluğundan hareket ederek Tanrı'nın varlığının kabûl edilebileceğini

²⁶ Immanuel Kant, *The Conflict of the Faculties*, çev. Mary J. Gregor (New York: Abaris Books, 1979), 115.

²⁷ Veysel Atayman, *Aklın Sınırları-Kant Felsefesine Giriş* (İstanbul: Donkişot Yayınları, 2005), 142.

²⁸ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A602-B630.

ileri sürmüştür.²⁹ Fakat bu aşkın varlığa ne salt kavramsal bir yolla, ne de sınırlı olan tecrübe ile erişilebilir.³⁰

Kant'a göre Tanrı'nın varlığını ispat etmeye çalışanlar, aklın sınırlarını tam olarak çizemedikleri için başarısız olmuşlardır. O, inanç ile ilgili meselelerde aklın mutlak otoritesini kabûl etmez.³¹ Aynı zamanda Kant, bazı filozofların ortaya koyduğu klasik teistik argümanların, teorik Tanrı ispatlamalarında yetersiz olduğunu düşünerek bunların bir ispat yolu olarak imkansız olduğunu ileri sürmüştür.³² Kant, tarih içerisinde Tanrı'nın var olduğunu delillendirmek adına ortaya konulan bütün argümanlara (ontolojik, kozmolojik ve teleolojik) itiraz etmiştir. O, rasyonalist metafiziğin iddialarını bilginin sınırlarını aşmak olarak gördüğü için teistik deliller bağlamında bu çabaları eleştirir. Kant'ın teistik delilleri yetersiz görmesindeki bir diğer sebep ise Tanrı'nın duyuşsal bir nesne olmamasından kaynaklanmaktadır. Tanrı, zaman ve mekân içerisine girmeyen bir varlıktır ve bu yüzden de böylesi bir varlığın bilgisine ulaşmak da mümkün değildir.³³ Çünkü Tanrı'nın yaratması metafiziksel bir konudur ve bu yüzden de insan aklı sınırlı olduğu için tam olarak anlaşılabilir.

Ancak Tanrı'nın varlığının teorik ve salt aklın kavramları çerçevesinde ispat edilemeyeceğini ileri süren Kant onun varlığının delillerini büsbütün yadsımamış ve Tanrı'nın varlığına bir postüla olarak ulaşılabilirliğini iddia etmiştir ki bu ona göre ahlâktır.³⁴ Kant, ahlâk anlayışıyla insanlık düşüncesine büyük bir rasyonel katkı sağlamıştır. O, Tanrı'ya ulaşmak için ahlâkî bir araç olarak kullanmak yerine, ahlâktan Tanrı'ya yönelmeyi amaçlıyordu. Kant'a göre, ahlâk ancak koşullu buyrukların yerine koşulsuz buyrukların geçtiği bir anlayışla mümkündür. Ahlâk, bireylerin davranışlarını çıkar ve menfaatler yerine, evrensel ilkelere (maksim) dayandırarak anlam kazanır.³⁵ Kant'a göre, insanlara fayda sağlamak amacıyla ahlâkî davranışlarda bulunmak, iyi bir dünya yaratmaya yetmez. İdeal bir dünya, ancak ahlâkî davranışların çıkarsız, yani koşulsuz ilkelere dayanmasıyla kurulabilir. Bu sayede insanlar, toplumsal ilişkilerinde ortak bir evrensel ilke etrafında birleşerek tutum sergilemelidirler. Ona göre, ahlâk ilkesi ancak ruhun ölümsüzlüğüyle mümkün olabilir ve bu da yalnızca Tanrı tarafından gerçekleştirilebilir. Bu açıdan, Kant, Tanrı ile ahlâk arasındaki ilişkiyi açıklarken, doğrudan Tanrı'dan başlamamaktadır. Bunun yerine, bu ilişkiyi insanın zihnindeki ahlâkî bilincin izlediği yolu takip ederek ortaya koymaya çalışır. Kant'a göre, bu yaklaşım her birey ve her inanç topluluğunun ortak bir buluşma noktasıdır. Bu temelden hareketle, ahlâk yasasının gerektirdiği şekilde mutluluk ve iyiliği bir araya getirmeyi

²⁹ Bk. Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi* (Ankara: Say Yayınları, 2001), 169-178.

³⁰ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 80-81.

³¹ Mevlüt Albayrak, "Skolastik Felsefede Tanrı'nın Varlığı ile İlgili Deliller ve Kant", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 283.

³² Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, A592-B620 – A642-B670.

³³ Albayrak, "Skolastik Felsefede Tanrı'nın Varlığı ile İlgili Deliller ve Kant", 283.

³⁴ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi* (Ankara: Say Yayınları, 2001), 169.

³⁵ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, 107-108.

amaçlayan En Yüksek İyi (Summum Bonum) kavramına ulaşır³⁶. Kant'a göre, bunun mümkün olabilmesi için insanın öncelikle Tanrı'nın varlığına ve onun yarattığı ruhun ölümsüzlüğüne kesin bir inançla sahip olması gerekmektedir.³⁷

Kant'ın felsefi konulardaki görüş ve eleştirilerinin yanı sıra vahiy ile ilgili düşünceleri de pek çok eserinde bulunmaktadır. Ona göre akıl ile keşfedilebilen doğal din (doğal teoloji) vahiyde içerilebilirken, tam tersine vahiy ve onun tarihsel izdüşümleri, doğal dinin kendisinde içerilmez.³⁸ Dolayısıyla Kant'a göre vahiy ve aklen kavranabilen doğal din (doğal teoloji) arasında bir içlem kaplam ilişkisi vardır. Bir diğer deyişle vahiy doğal dini içerir ancak doğal din vahiy içermez. Kant'a göre filozofun sınırları dahilinde kalması gerektiği alan vahyî din değil, doğal teolojiye dayalı aklî dindir.³⁹ Ancak bazı yazarlar bu durumu vahiy ve akıl arasında bir çelişki olarak algıladığı için Kant'ın vahiy ve akli birbiriyle çelişen iki farklı alan olarak gördüğünü düşünmüştür.⁴⁰ Halbuki Kant'ın aklen kavranabilen doğal din ile vahiy arasında kurduğu ilişki birbirini dışlayan iki daire değil, aksine biri diğerini içeren iki farklı alandır.⁴¹ Ancak Kant, yukarıda da değindiğimiz üzere filozofun takip etmesi gerektiğini düşündüğü din anlayışının ise akla dayanan doğal din olduğunu düşünür. Bu açıdan Kant'ın bu tespitlerinden hareketle onun, vahyedilmiş din ile akıl dini arasındaki ilişkiyi, vahiy dininin akıl dinini kapsadığı -ki bu durum kısmen ayrışıklığı gerektirse de çelişikliği zorunlu olarak gerektirmez- şeklinde tasavvur ettiğini belirtmemizde bir beis görünmemektedir. Zira vahiy dini, tarihsel öğeler sebebiyle akıl dininin alt kümesinde olamayacağı için doğal dinde içerilmese de, doğal dinin ulaştığı sonuçların benzerlerinin vahiy dininde de bulunmasından dolayı burada mutlak bir ayrışma değil kısmî bir farklılaşma sözkonusudur. Bu durum ise netice itibarıyla bizi Kant'ta doğal din ve vahiy dini arasında mutlak bir çelişki görmediği sonucuna ulaştırmaktadır. Zira farklılık zorunlu olarak çelişikliği gerektirmez.

Kant'ın mezkur görüşlerini dikkate aldığımızda, onun dinî konulardaki amacının aslında akıl dinini geliştirmek olduğunu söyleyebiliriz. O, bu akıl dinini geliştirirken metafizik ile din arasındaki bağlantıya yer verir. Onun düşüncesinde, metafizik dinin temelini oluşturmaz; ancak daima onun bir koruyucusu durumundadır. İnsan, diyalektik bir varlıktır ve bu yüzden insan akli metafizik olmadan ilim yapamaz. Kant'a göre metafizik, akli denetime sokar ve bilimsel açıdan ikna edici bir öz bilgi vasıtasıyla yasaı olmayan bir spekülative aklın dinde sebep olacağı yıkıma engel olur.⁴² Bu durum ise yaygın kanının aksine Kant'ın metafiziği yaktığını değil, aksine yeni bir metafizik anlayışı inşa etmeye çalıştığını gösterir. Kant'ın

³⁶ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, 167-169.

³⁷ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, 167. Ayrıca bk: Ali Yıldırım, "Ödev Etiğinin Dini Etik Açısından Değerlendirilmesi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2019), 50.

³⁸ Immanuel Kant, *Religion within the Boundary of Pure Reason*, trs. J. W. Sempale (Edinburgh: Thomas Allan & Co, 1838), 11.

³⁹ Kant, *Religion within the Boundary of Pure Reason*, 11.

⁴⁰ Mesela bk. Hüseyin Akdoğan, "G. E. Lessing ve I. Kant'da Vahiy Kavramı ve Vahyin Pedagojik Değeri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/15 (2016), 364.

⁴¹ Mesela bk: Necmettin Tan, "Kant'ın Din Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 320.

⁴² Ernst Cassirer, *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*, çev. Doğan Özlem (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996), 488.

metafizik ve bilgi anlayışına yönelik çalışmalarıyla billinen Alfred Cyril Ewing, onun metafizik görüşlerini incelediği 'Kant's Attacks on Metaphysics' isimli meşhur makalesinde bu noktayı açık bir şekilde şöyle vurgulamaktadır:

"Kant en azından metafiziğin mutlak bilgi ya da gerçekten açık, kesin fikirler veremeyeceğini kesinlikle göstermişti. Ancak, onun felsefesinde fikirlerinin belirsizliğini ve sadece kısmi yeterliliğini kabul edecek daha geçici bir metafiziğe hala yer vardır."⁴³

Peki metafiziği yıkmak değil de bir nevi yeniden inşa etme amacıyla hareket ediyor gibi görünen Kant'ın modern dönemde metafiziği çürüttüğü şeklindeki bir düşünce nereden kaynaklanmaktadır? Öyle görünmektedir ki onun genelde din/metafizik ile bilim arasında bir çelişki veya çatışma olduğu şeklinde bir görüşe sahip olduğu düşüncesi esasında metafiziği kesin bir şekilde bilimsel bilginin alanından ayırmaya çalışması üzerinden temellendirilmeye çalışılmıştır. Ancak onun eserleri bir bütün olarak göz önüne alındığında metafizik konuları yadsıdığını değil, farklı mahiyetlere sahip olduğundan farklı kulvarlarda temellendirilebileceği düşüncesine sahip olduğunu görürüz. Onun felsefesinde metafizik temelli dini unsurların bilim ile çelişmeyeceğine dikkatleri çeken anlaşılan bir diğer Kant yorumcusu olan Paul Guyer'dir. Guyer'e göre Kant, sadece ahlâkın ön koşulu olarak değil, aynı zamanda ahlâk yasasının hizmet ettiği ve geliştirdiği nihai değer olarak insan özgürlüğü gibi metafizik konuların da modern bilimin hakikatiyle uyumlu olduğunu göstermeye niyetliydi.⁴⁴ Nitekim yukarıda da detaylıca açıkladığımız üzere *Arı Usun Eleştirisi*'ndeki metafizik konuların teorik yetersizliği *Pratik Aklın Eleştirisi*'nde yerini ahlâk üzerinden ayrı bir temellendirmeye bırakmıştır ki bu durum Guyer'in tespitlerini de doğrulayacak bir nitelik sergilemektedir. Bu da netice itibarıyla bizi, Kant'ın aslında çatışmacı değil, ayrışmacı/bağımsızcı din ve bilim ilişkisi modeline daha meyilli olduğu şeklindeki bir tespite götürmektedir diyebiliriz. Zira Kant'ın din, metafizik ve bilim arasındaki ilişkiye yönelik görüşleri üzerine çalışmalarıyla bilinen Douglas R. McGaughey de aynı neticeye ulaşmaktadır. O, Ian Barbour'un tasnifini esas alarak Kant'ın bağımsızlıkçı bir çizgide bulunduğunu ileri sürerek şu tespitlerde bulunur:

"Kant, bilim ve dinin nasıl ilişkili olduğunu anlamak için bağımsızlık modelinin klasik bir temsilcisidir çünkü "bilimin yöntemlerinde dini inançlara yer bırakan sınırlamalar olduğunu savunmuştur".⁴⁵

Dolayısıyla Kant'ın din ve bilim anlayışının ayrışmacı/bağımsızcı çizgide değerlendirilmesi hem onun çalışmalarının hem de yorumcularının bakış açısından hareketle daha temellendirilebilir görünmektedir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Kant, aklın neyi bilip, neyi bilemeyeceği ile ilgili bir ayırım yaparak işe başlamış ve akla bir sınır çizmiştir. Ona göre bizler nesnelere özünü (numen) bilemeyiz. İnsan, sadece nesnelere kendisine göründükleri biçimleri (fenomen) içinde, düşüncelerinin ilkelerine

⁴³ A. C. Ewing, "Kant's Attack on Metaphysics", *Revue Internationale de Philosophie* 8/30 (4) (1954), 389.

⁴⁴ Paul Guyer - Alan Wood, *Introducing Kant's Critique of Pure Reason*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).

⁴⁵ Douglas R. McGaughey, "Kant On Religion And Science: Independence or Integration?", *Zygon* 41/3 (2006), 739.

uygun olarak onları bilebilir. Dolayısıyla Kant, dünyaya ilişkin bilgilerimizde bilimsel bilgiyi geçerli görmüştür. Ona göre, eğer bir şey bilgiye konu olabileceyse bu şeyin duyulur nesnelere ilgili olması gerekir. Duyulur nesnelere ise belli bir zaman ve mekân içerisinde yer alırlar. Fakat metafizik alana ait kavramlar (Tanrı, ahlâk ve ölümsüzlük gibi) belli bir zaman ve mekân içerisinde algılanamazlar. Bu noktada Kant'a göre, bunlar saf akla konu olabilese de sadece fenomenal açıdan bilinemezler. O halde Kant için inanç konuları ne bilgiyle ilgilidir ne de kanıtlamaya elverişli bahislerdir. Fakat bu, Kant'ın metafiziğe konu olan meselelerin mutlak anlamda bilinemez olduğu şeklindeki bir düşünceyi savunduğu anlamına gelmez. Nitekim Kant'ın konuyla ilgili fikirlerini incelediğimizde; onun din ile bilim arasındaki ayrımının bu iki kavramın özünden değil de tamamen insanın zihninden kaynaklandığını düşündüğünü söyleyebiliriz. Kant'a göre çoğu düşünür, insan zihninin sınırlarını belirleyemediklerinden yanılgıya düşmüşlerdir. Bu açıdan da din ile bilimin çatıştığı hatasına düşmekten kurtulamamışlardır. Kant, din ile bilimin çatıştığını kabûl etmemekle birlikte onları akıl noktasında birbirlerinden ayrı bir konuma yerleştirerek birini teorik akla (bilim) diğerini ise pratik akla (din) dayandırmıştır. Çalışmamızda da vurguladığımız üzere onun metafiziği kesin bir şekilde bilimsel bilginin alanından ayırmaya çalışması her ne kadar bazı yorumcular tarafından metafiziğin modern düşünceden elenmesi olarak telakki edilmişse de o, Ewing'in de işaret ettiği üzere esasında yeni bir metafizik sistem kurmaya çalışmıştır. Bununla birlikte onun bu teşebbüsü spekülâtif olanın deneysel ve gözlemsel olandan keskin bir şekilde ayrılmasına öncülük etmekle modern bilime ciddi manada katkıda bulunmuş ve felsefeden ayrışan bilimsel bilginin mahiyet ve yöntemlerine ilişkin kuramsal yolun da önünü açmıştır. Ancak çalışmamızda da ortaya koymaya çalıştığımız üzere onun bu keskin ayrımı metafizik ve modern bilim ilişkisi açısından bir çatışma durumu arz etmemektedir. O, ikisini de akılla temellendirmiş ancak yöntem bakımından birbirinden ayırmıştır. Dolayısıyla çalışmamızda Kant'ın yukarıda izah etmeye çalıştığımız düşüncelerinden yola çıkarak onun din ve bilim ilişkisi açısından Bağımsızlık/Ayrışma yaklaşımına sahip olduğu sonucuna ulaştık.

Yazarlık Katkısı

1. Sorumlu Yazar Dr. Öğretim Üyesi Melih TAŞTAN: Kaynak tarama, yorum ve yazma (%50).
2. Yazar Ayşe ORHAN: Kaynak tarama, yorum ve yazma (%50).

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarlar olarak aramızda herhangi bir çıkar çatışması durumu bulunmamaktadır.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma, belge incelemesi temelli olup, insan veya hayvan araştırmaları, klinik deneyler, genetik çalışmalar, psikolojik testler, kişisel veri toplama veya müdahale gerektiren deneyler gibi uygulamalı araştırma yöntemlerini içermediği için etik kurul onayı gerekmemektedir.

İTHAF / DEDICATION

“Bu makale, İsrail’in Gazze’deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail’in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail’in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel’s brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel’s attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.”⁴⁶

⁴⁶ Bu metnin alındığı makale için bk: Yılmaz Arı, “Bir İnsanlık Suçu ve Soykırım Trajedisi: İsrail’in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44; To read the article in English, see here: Yılmaz Arı, “A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians”, çev. Mustafa Turan, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 445-465; İsrail’in Filistin’de uyguladığı soykırımın tarihini okumak için bk: Yılmaz Arı, “Gölgede Kalan Yıkım: İsrail’in Devlet Destekli Terörü ve Soykırım Trajedisi Tarihi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 639-665.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Akdoğan, Hüseyin. "G. E. Lessing ve I. Kant'da Vahiy Kavramı ve Vahyin Pedagojik Değeri". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/15 (2016), 357-372.
- Albayrak, Mevlüt. "Skolastik Felsefede Tanrı'nın Varlığı ile İlgili Deliller ve Kant". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 277-298.
- Arı, Yılmaz. "A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians". çev. Mustafa Turan. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (December 2023), 445-465. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10429568>
- Arı, Yılmaz. "Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail'in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1392165>
- Arı, Yılmaz. "Gölgede Kalan Yıkım: İsrail'in Devlet Destekli Terörü Ve Soykırım Trajedisi Tarihi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 639-665. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1491769>
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2. Baskı, 2016.
- Atayman, Veysel. *Aklın Sınırları-Kant Felsefesine Giriş*. İstanbul: Donkişot Yayınları, 1. Baskı, 2005.
- Barbour, Ian G. *Bilim ve Din: Çatışma-Ayrışma-Uzlaşma*. çev. Nebi Mehdiyev-Mübariz Camal. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2012.
- Cassirer, Ernst. *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*. çev. Doğan Özlem. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2. Baskı, 1996.
- Demirtaş, Mehmet. "Kant'ın 'İnanca Yer Açmak İçin Bilgiyi İnkâr Ettim' Sözüünün İman ve Bilgi Açısından Değerlendirilmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2013), 289-303.
- Dinçer, Esin Hamdi. "Kant Düşüncesinde Deneyimin Sürekliliği ve Aydınlanma". *Felsefelogos* 20/62 (2016), 121-135.
- Ewing, Alfred Cyril. "Kant's Attack on Metaphysics". *Revue Internationale de Philosophie* 8/30 (4) (1954), 371-391.
- Guyer, Paul - Wood, Alan. *Introducing Kant's Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021).
- Kant, Immanuel. *Religion within the Boundary of Pure Reason*. Edinburgh: Thomas Allan & Co., 1838.
- Kant, Immanuel. *Arı Usun Eleştirisi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1. Baskı, 1993.
- Kant, Immanuel. *Pratik Usun Eleştirisi*. çev. İ. Zeki Eyuboğlu. Ankara: Say Yayınları, 5. Baskı, 2001.
- Kant, Immanuel. *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizik Prolegomena*. çev. İonna Kuçuradi - Yusuf Örnek. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Baskı, 2002.
- Kant, Immanuel. *The Conflict of the Faculties*. çev. Mary J. Gregor. New York: Abaris Books, First Edition, 1979.
- McGaughey, Douglas R. "Kant On Religion And Science: Independence or Integration?". *Zygon* 41/3 (2006), 727-746.
- Magee, Bryan. *Büyük Filozoflar*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1. Baskı, 2001.
- Önal, Mehmet - Saygın, Tuncay. "Kant'ın Yetiştirdiği Dini Atmosfer ve Tanrı İnancı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar 2011), 105-126.

- Özalp, Hasan. *Batı Düşüncesinde Tanrı ve Tasarım –Bilimsel Felsefi ve Teolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 1. Baskı, 2004.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi*. Çev. Muammer Sencer. Ankara: Bilgi Yayınları, 1. Baskı, 1973, 1-3.
- Tan, Necmettin. "Kant'ın Din Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 315-330.
- Yavuz, Zikri. "Din ve Bilim İlişkisi". *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç ve Mehmet Sait Reçber. ss. 367-384. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Baskı, 2014.
- Yıldırım, Ali. "Ödev Etiğinin Dini Etik Açısından Değerlendirilmesi". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2019), 508-519.